

Lidija Łazurko

Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Iwana Franki w Drohobyczu

Kwestie metodologiczne na łamach „Kwartalnika Historycznego” (do 1939 r.)

Zarys treści: Przedmiotem artykułu są zagadnienia metodologiczne pojawiające się na łamach „Kwartalnika Historycznego” w latach 1887–1939. Analiza zawartości roczników czasopisma prowadzi do wniosku o dominującej roli metodologii pozytywistycznej. Poniżej wyjaśnione zostaną przyczyny utrzymującej się pozycji owego „krytycznego emploi” przez cały okres lwowski czasopisma, a także jego renesans po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. Ukazane zostaną także przejawy metodologicznych innowacji, które na łamy czasopisma zaczęły przenikać w latach 20.–30. XX w., przede wszystkim w związku z omawianiem nowych nurtów w światowej historiografii.

The content outline: This article discusses methodological aspects of history as addressed in the articles of the *Historical Quarterly*. The analysis of the journal's volumes shows that positivist methodology played a dominant role. The author explains the reasons why this “critical emploi” continued throughout the Lvov period of the journal and why it enjoyed a renaissance after the rebirth of an independent Poland. Examples are also given of methodological innovations that began to filter through to the journal's articles in the 1920s and 1930s, along with discussions of new historiographical trends.

Słowa kluczowe: metodologia historii, czasopismo „Kwartalnik Historyczny”, historiografia pozytywistyczna, innowacje metodologiczne

Keywords: the methodology of history, the magazine „Kwartalnik Historyczny”, the positivist historiography, methodological innovations

Głównym zadaniem czasopism naukowych jest odzwierciedlanie aktualnego stanu badań, uchwycenie zachodzących w danej dyscyplinie przemian, następujących w ślad za wzrostem zainteresowania takimi, a nie innymi zagadnieniami i znajdujących odzwierciedlenie w publikowanych na ich łamach opracowaniach i dyskusjach. Ukazanie się w 1887 r. we Lwowie „Kwartalnika Historycznego”, pierwszego polskiego fachowego czasopisma historycznego, było logicznym następstwem rozwoju lokalnego środowiska historiograficznego i swoistą platformą łączącą wszystkich historyków rozdzielonej pomiędzy różne państwa Polski.

Cechą wyróżniającą czasopismo była uniwersalność jego treści oraz otwartość polityki redakcyjnej, ukierunkowanej na omawianie aktualnych, w tym również kontrowersyjnych tematów. Przeważa jednak pogląd, że pomimo wyraźnej zmiany paradygmatu teoretyczno-metodologicznego, jaka charakteryzowała dziejopisarstwo przełomu XIX i XX w., autorzy czasopisma unikali podejmowania na jego łamach refleksji o charakterze metodologicznym¹.

Już w pierwszej pracy historiograficznej na temat „Kwartalnika” Krystyna Śreniowska wskazywała, że właściwy dla historiografii końca XIX w. mikrografizm – brak szerokich polemik i opracowań syntetycznych – odcisnął swój ślad na charakterze czasopisma, uosabiającego klasyczną metodę pozytywistyczną². Do opinii tej przychylił się Marian H. Serejski, który stwierdzał, że zgodnie z duchem pozytywizmu pismo starało się trzymać hasła „czystej nauki”, wolnej od wpływów społecznych i przekonań politycznych, ponieważ zostało stworzone przez przedstawicieli tzw. szkoły lwowskiej, którzy „powstrzymując się od nieuzasadnionych uogólnień, preferowali studia analityczno-krytyczne, i usiłowali bronić wyłącznie naukowych zadań historii jako apostołstwa historycznej prawdy”³. Pomimo tego autorytatywnego sądu, Jerzy Maternicki zdołał odszukać i zanalizować nieliczne publikacje „Kwartalnika” o charakterze metodologicznym, szukając odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu czasopismo to inspirowało nowe kierunki badań historiograficznych⁴.

Twierdzenia te wydają się słuszne do chwili, gdy od deklaracji założycieli pisma i pobieżnego zaznajomienia się z jego tematyką przejdziemy do głębszej analizy jego treści. Jako pierwszy zwrócił na to uwagę Witalij Telwak, który stwierdził, że „teza o słabości wizji teoretyczno-metodologicznej na łamach »Kwartalnika« jest uzasadniona, o ile brać pod uwagę tylko blok artykułów. Takie podejście wydaje się jednak nieuzasadnione, ponieważ powszechnie wiadomo, że czasopismo formowało się w oparciu o program informacyjno-krytyczny, w którym recenzje zajmowały miejsce szczególnie ważne, zarówno pod względem objętościowym, jak i znaczeniowym. Analiza tego najbardziej znaczącego działu czasopisma stwarza możliwość rekonstrukcji tego ważnego, teoretyczno-metodologicznego komponentu podejmowanych na jego kartach problemów”⁵.

¹ J. Maternicki, *Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej*, w: tenże, *Historia jako dialog. Studia i szkice historiograficzne*, Rzeszów 1996, s. 279–280.

² K. Śreniowska, *Uwagi o nauce historycznej polskiej w latach 1887–1900 w świetle „Kwartalnika Historycznego”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1960, z. 15, s. 153–163.

³ *Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego*, t. 1: 1775–1918, oprac. M.H. Serejski, Warszawa 1963, s. 134.

⁴ J. Maternicki, *Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego”...*, s. 279–280.

⁵ В. Тельвак, *Теоретико-методологічна проблематика на сторінках „Кwartalnika Historycznego” (до вибуху Першої світової війни)*, w: *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. 2, red. J. Maternicki, L. Zaszkiłniak, Rzeszów 2004, s. 87 (jeżeli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia są dziełem autorki).

Podjmując rozważania nad teoretyczno-metodologiczną problematyką obecną na łamach „Kwartalnika”, Telwak wyróżnił dwa typy publikacji. W pierwszym, które nazywa „deklaratywnym”, refleksja teoretyczno-metodologiczna była właściwym przedmiotem badania. Typ drugi, reprezentujący „teorię stosowaną”, obejmuje instrumentalne i konkretne zastosowania różnych konstrukcji teoretyczno-metodologicznych. Ukraiński badacz zauważył, że o ile artykułów pierwszego typu było istotnie niewiele, o tyle „teoria stosowana” była w różnym stopniu obecna niemal we wszystkich publikacjach.

Problematyka metodologiczna nie należała wprawdzie do priorytetów czasopiśma, ale metodologia pozytywistyczna była szeroko omawiana. Polityka redakcyjna „Kwartalnika”, ustalona przez jego założyciela i pierwszego redaktora Ksawerego Liskego, polegała przede wszystkim na publikacji artykułów opracowanych na podstawie poszukiwań źródłowych. Motto nowo utworzonego pisma najtrafniej sformułował uczeń Liskego – Oswald Balzer. W jednej ze swoich recenzji pisał: „zadaniem dzisiejszej nauki jest przede wszystkim jak najlepsza analiza źródeł, rzetelne utrwalenie każdego faktu, jednym słowem, dokładna praca przygotowawcza, która, jeżeli w przyszłości będzie zrealizowana, umożliwi formułowanie wniosków ogólnych, syntezę w najpełniejszym znaczeniu tego słowa”⁶.

Takie, dostosowane do wymogów owego czasu, krytyczne *emploi* „Kwartalnika” na długo nadało kierunek jego polityce redakcyjnej. Często była ona uzależniona od wpływu czynników zewnętrznych, czego przykładem może być fakt, że w 1917 r. krakowski komitet redakcyjny czasopiśma złożył swoiste *démarche* o zawieszeniu działalności wskutek braku możliwości normalnej współpracy ze Lwowem na obecnych, niedostatecznie sformalizowanych warunkach – było to skutkiem naruszania proporcji między działami „Recenzji” i „Badań” na korzyść tego ostatniego. Krakowscy członkowie redakcji podkreślali, że pragną kontynuowania współpracy, powołując się na umowy z 1913 r., zawarte przy tworzeniu Koła. Nawiązując do tych umów, określali swoje wymagania dotyczące treści czasopiśma, wychodząc z założenia, że jego podstawowym zadaniem jest krytyczny przegląd polskiej twórczości naukowej w zakresie historii⁷. Takie podejście oczywiście nie zostawiało lwowskim autorom pola manewru.

Od pierwszych lat ukazywania się periodyku metodologię pozytywistyczną uznawano za wzorcową i przedstawiano ją jak model do naśladowania, sprzyjający profesjonalizacji ówczesnego procesu historiograficznego. Można więc mówić o obecności różnorodnych akcentów metodologicznych w płaszczyźnie „stosowanej”, co zdaniem Telwaka było dość charakterystyczne. Taka przewaga aspektów praktycznych nad deklaratywnymi świadczyła o poziomie zainteresowania

⁶ O. Balzer, [rec.:] R. Hube, *Prawo polskie XIV w.*, „Kwartalnik Historyczny” (dalej: KH), 1, 1887, s. 469.

⁷ T.E. Modelski, *Towarzystwo Historyczne 1914–1924*, KH, 51, 1937, s. 54.

kwestiami metodologicznymi w środowisku polskich uczonych, o dążeniu nie do tworzenia konstrukcji abstrakcyjnych, lecz do stworzenia praktycznego zestawu narzędzi metodologicznych, co odpowiadało aktualnemu stanowi potrzeb ówczesnej polskiej historiografii⁸.

Klasyczny dla historiografii pozytywistycznej zestaw problematyki teoretyczno-metodologicznej nie wyczerpywał jej różnorodności na łamach „Kwartalnika”, którego autorzy przestrzegali zasad otwartości i pluralizmu. Pozwoliło to uniknąć pozostania na uboczu nowoczesnych tendencji historycznych tamtych czasów. Dzięki temu łamów czasopisma nie ominął głośny w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. „spór o Lamprechta”, o którym po raz pierwszy wspominali Ludwik Finkel i Miron Korduba w sprawozdaniu z II Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie. Co prawda, ich relacja miała dość krytyczny charakter. Lamprechtowi zarzucali przede wszystkim brak argumentacji na rzecz stworzenia zasad koncepcji ogólnej, postrzeganie historii z perspektywy historyzmu indywidualistycznego, kompilatorstwo, uznanie dla materializmu historycznego, etc.⁹

W 1897 r. redakcja czasopisma raz jeszcze określiła swoje stanowisko wobec poglądów Lamprechta i toczącej się wokół nich dyskusji. Głos ponownie zabrał Finkel, przedstawiając tym razem już bardziej umiarkowaną krytykę, ale wciąż zachowując ostrożność wobec poglądów Lamprechta i możliwości wykorzystania w historiografii osiągnięć psychologii społecznej. Mimo krytyki, nie odrzucał ich jednak całkowicie¹⁰.

„Kwartalnik” zareagował także na pierwszą w polskim dziejopisarstwie próbę zastosowania koncepcji Lamprechta do analizy rodzimej historii, jaką była praca Wacława Sobieskiego o polskiej kontrreformacji (*Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III*, Warszawa 1902). Opublikowana w „Kwartalniku” recenzja Adama Szelągowskiego pozytywnie oceniała wykorzystanie bazy źródłowej, ale krytycznie odnosiła się do teoretyczno-metodologicznej podstawy dzieła Sobieskiego¹¹.

Ostre dyskusje na łamach czasopisma ogniskowały się wokół nowych tematów i kierunków badania przeszłości. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na dyskusję z początku XX w. pomiędzy Szymonem Askenazym a Bronisławem Dembińskim, powodem której była metodologia badania i metodyka reprezentacji wydarzeń niedawnej przeszłości. W fundamentalnym artykule *Metody i warunki krytyki naukowej w zakresie dziejów nowożytnych* Askenazy rozpatrywał stan nauki okresu nowożytnego w polskiej historiografii, akcentując pewną dysproporcję

⁸ B. Тельвак, dz. cyt., s. 95.

⁹ M. Korduba, [rec.:] K. Lamprecht, *Deutsche Geschichte*, t. 5, KH, 9, 1895, s. 582–584.

¹⁰ L. Finkel, *Wiadomości wstępne. Przegląd literatury historii powszechnej*, KH, 11, 1897, s. 203–209.

¹¹ A. Szelągowski, [rec.:] W. Sobieski, *Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III*, KH, 17, 1903, s. 319.

między objętością studiów mediewistycznych i nowożytnych¹². Następnie skupił się na metodyce studium wydarzeń historii nowożytnej. Podkreślił, że niezależnie od specyfiki badanej epoki, narzędzia metodologiczne historyka nie ulegają istotnym zmianom. Jednak, przez radykalne zwiększenie ilości materiału źródłowego i zasadniczą niemożliwość jego całkowitego wyczerpania, wzrastają wymagania wobec poziomu profesjonalnego przygotowania historyka. Aby zminimalizować kategoryczność ocen w badaniach niedawnej przeszłości, uznał za stosowne ograniczyć się do konstatacji faktów. Podobne tezy zawierał artykuł Dembińskiego, który również podkreślał znaczenie i specyfikę badań nad okresem nowożytnym, podkreślając, że charakterystyczne dla niego zjawiska należy badać w możliwie najszerszym kontekście społecznym¹³.

Do wyraźnych nowości w arsenale metodologicznym polskich historyków można zaliczyć także statystykę historyczną, która w owym czasie uważana była za metodę analogiczną do metody indukcyjnej w naukach przyrodniczych. Pod koniec XIX w. statystyka historyczna zanotowała jedynie nieznaczny wzrost popularności wśród humanistów, dlatego autorzy „Kwartalnika”, znani ze swojego sceptycyzmu teoretycznego, apelowali o ostrożne i krytyczne podejście do możliwości nowej metody. Wskazywali na niedostateczną weryfikację współczesnych informacji statystycznych, słabość metodyki ich opracowania, co musiało wpływać na ostateczne wyniki. Za szczególnie trudne uważano wykorzystywanie metody w odniesieniu do epok dawniejszych, w przypadku których nadzwyczajne kłopoty musiała sprawiać weryfikacja prawdziwości świadectw. Recenzując szkic Zofii Daszyńskiej *Kilka słów o metodzie statystyki historycznej*, Stanisław Głąbiński wskazał na błędy metodologiczne autorki popełnione przy szacunku liczby ludności starożytnej Grecji na podstawie zawartej w źródłach informacji o ilości importowanej pszenicy. Recenzent zwracał uwagę na potrzebę ostrożnego i krytycznego stosowaniu statystyki historycznej i zanegował tezę autorki o jej samoistnym statusie dyscyplinarnym¹⁴.

Po zaledwie dekadzie o znaczeniu danych statystyki socjologicznej i ekonomicznej dla badań historycznych pisał na łamach „Kwartalnika” Adam Szelągowski w badaniu poświęconym zadaniom geografii historycznej – dyscypliny naukowej, która w ówczesnej Polsce dopiero inicjowała swoją działalność. Warto zauważyć, że dorobek naukowy lwowskiego historyka wyróżniał się skłonnością do stosowania nowatorskich idei. Jak zauważył Jerzy Maternicki, Szelągowski przedstawiał sam siebie jako człowieka „ostrożnego, dalekiego od radykalizmu modernistę,

¹² S. Askenazy, *Metody i warunki krytyki naukowej w zakresie dziejów nowożytnych*, KH, 17, 1903, s. 176.

¹³ B. Dembiński, *Uwagi nad metodą naukową w zakresie dziejów nowożytnych*, KH, 17, 1903, s. 529.

¹⁴ S. Głąbiński, [rec.:] Z. Daszyńska, *Kilka słów o metodzie statystyki historycznej. Szkice metodologiczne*, KH, 7, 1893, s. 684.

który podkreślał potrzebę wzmocnienia związków socjologii i historii [...] oraz próbował eksponować badania społecznych i ekonomicznych procesów na tle szerokiego rozumienia kultury”¹⁵.

W pracy *Metody i zadania badań geograficznych w historii* Szelągowski sformułował podstawowe pytania geografii historycznej: czy można w indywidualnej działalności człowieka poszukiwać jej geograficznych przyczyn, czy przyczyny te mogą być stałe i niezależne od woli człowieka, a jeśli tak, to czy będą takie dla każdego typu osadnictwa i w stosunku do jego celów?¹⁶ Autor szczególnie podkreślał potrzebę wyjaśnienia znaczenia w historii ludzkości takich czynników jak osiadłość i komunikacja. „Na jakim poziomie nie byłaby kultura – pisał uczoney – zawsze widzimy, że jest ona wymianą wpływów najróżnorodniejszych, najbardziej oddalonych ognisk cywilizacyjnych”¹⁷.

Podstawowe pytaniem, jakie zadawał Szelągowski, dotyczyło metodyki badań nad czynnikiem geograficznym w historii. Jeden z ówczesnych sposobów poznania bazował na podziale historii według danych geograficznych. Szelągowski zauważał, że „cechy terytorialne mają wielkie znaczenie w historii, ich dobór powinien wypływać z danych historycznych, a nie naodwrot, jak w przypadku gdy czynnik geograficzny staje się określającym, niezależnie od poglądów historycznych”¹⁸.

W czasie I wojny światowej na łamach „Kwartalnika” ukazała się jeszcze jedna istotna publikacja. Były to uwagi Stanisława Kutrzeby na temat organizacji pracy historycznej¹⁹. Przyjmując podział na pracę twórczo-poszukiwawczą i organizacyjno-wydawniczą, uczoney rozmyślał nad sposobem ich zharmonizowania. Rozwiązanie widział w stworzeniu podstawy instytucjonalnej na wzór krakowskiej Akademii Umiejętności. Zadaniem takiej instytucji, zgodnie z myślą autora, miałyby być planowanie i organizacja pracy badawczej. Systematyczna praca tego rodzaju stanowiła, jego zdaniem, o wartości nauki, celem której powinna być synteza historyczna²⁰.

W kontekście problemów organizacji pracy historycznej Kutrzeba zwracał także uwagę na potrzebę wytworzenia strategii wyboru i systematyzacji materiałów dla projektów wydawniczych oraz ujednoczenie metodyk opracowania różniących się charakterem dokumentów różnych epok. Podnosił również problem niedostatku projektów wydawniczych z zakresu historii gospodarczej, historii kultury etc. Problemy te wynikały, jego zdaniem, głównie z braku własnego państwa, które opiekowałoby się nauką, poziomem dobrobytu społeczeństwa, a także z braku planowania pracy, którego inicjatywa miałaby wychodzić od instytucji naukowych.

---

¹⁵ J. Maternicki, *Adam Szelągowski wobec idei historii socjologicznej*, w: tenże, *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.*, Rzeszów 2009, s. 437.

¹⁶ A. Szelągowski, *Metody i zadania badań geograficznych w historii*, KH, 22, 1908, s. 289–320.

¹⁷ Tamże, s. 291.

¹⁸ Tamże, s. 295.

¹⁹ S. Kutrzeba, *Organizacja naszej pracy historycznej*, KH, 30, 1916, s. 36–50.

²⁰ Tamże, s. 42.

Uwagi Kutrzeby nabrały szczególnej aktualności po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Nowy okres rozwoju polskiej nauki historycznej, związany z procesem państwowotwórczym, charakteryzował się zmianami przede wszystkim w zakresie zasad organizacyjnych. Szczególnego znaczenia nabrały w tym czasie kwestie o charakterze metodologicznym. Wbrew opiniom ówczesnych badaczy, że „Kwartalnik” wciąż stroni od problematyki metodologicznej, a badania tego typu na jego łamach pojawiają się rzadko, okres międzywojenny zaznaczył się pewnym ożywieniem poszukiwań w tym kierunku²¹.

Zmiana paradygmatu metodologicznego w polskiej historiografii doby międzywojennej zachodziła stopniowo i miała wiele cech charakterystycznych, wynikających zarówno z logiki własnego rozwoju, jak i czynników społeczno-politycznych. Do tych ostatnich można zaliczyć fakt, że odrodzenie polskiej państwowości wzmocniło tendencje romantyczne w publicystyce historycznej oraz próby zobrazowania „bohaterskiej przeszłości” ojczyzny kosztem naukowej ścisłości. Reagując na te tendencje, „Kwartalnik” kontynuował w tym okresie realizację swoich podstawowych zadań, które ukierunkowane były na konsekwentną walkę z mitologizacją i amatorszczyzną²².

Jeśli naczelną zasadą poznania historycznego doby pozytywizmu była obiektywność badawcza, do osiągnięcia której historycy zmierzali poprzez szerokie teoretyczne uogólnienia, to w latach 20. i 30. XX w. na łamach „Kwartalnika” pojawił się szereg publikacji i dyskusji poświęconych problemowi historycznej syntezy. Jako pierwsi do zagadnienia tworzenia syntetycznej historii Polski odnieśli się historycy pokrewnych dyscyplin: historycy literatury, a w czasach niepodległości – historycy gospodarki i prawa²³. W 1918 r. na łamach „Kwartalnika” opublikowana została krytyczna opinia Stanisława Zakrzewskiego na temat prób stworzenia syntetycznej historii politycznej. Na przykładzie wielu prac polskich historyków (Stanisława Kutrzeby, Antoniego Chołoniewskiego, Wacława Tokarza) zobrazował on kształtowanie się nowej interpretacji narodowej przeszłości, opartej na zasadach negujących dziejowy schemat krakowskiej szkoły historycznej²⁴.

²¹ K. Tyszkowski, *Polskie Towarzystwo Historyczne 1925–1936*, KH, 51, 1937, s. 129.

²² J. Lechick, [rec.:] S. Truchim, *Konfederacja Dzikowska*, KH, 37, 1923, s. 228–233; M. Mazankówna, [rec.:] K. Bartels, *Deutsche Krieger in polnischen Diensten von Misica I bis Kasimir dem Grossen*, KH, 39, 1925, s. 98–109; F. Papée, [rec.:] J. Skoczek, *Wychowanie Jagiellonów*, KH, 47, 1933, s. 494–498; H. Barycz, [rec.:] J. Skoczek, *Wychowanie Wazów*, KH, 52, 1938, s. 534–539; W. Zajikyn, [rec.:] N. Baumgarten, *Sw. Wołodymyr i chreszczennja Rusy*, KH, 49, 1935, s. 134.

²³ A. Brükner, [rec.:] A. Bełcikowski, *Ze studyów nad literaturą polską*, KH, 1, 1887, s. 240–245; R. Pilat, [rec.:] M. Dubiecki, *Historia literatury polskiej na tle dziejów narodu*, KH, 3, 1889, s. 267–275; J. Kallenbach, [rec.:] A. Breza, *Literatura polska. Cz. 1*, KH, 6, 1892, s. 605–609; A. Brükner, [rec.:] P. Chmielowski, *Historia literatury polskiej*, KH, 14, 1900, s. 72–76; F. Bujak, *Zagadnienie syntezy w historii*, KH, 37, 1923, s. 1–23.

²⁴ S. Zakrzewski, *Ideologia ustrojowa*, KH, 32, 1918, s. 1–40.

Postawione w dyskusji problemy łączyły się bezpośrednio z adaptacją na polskim gruncie zbioru nowatorskich narzędzi metodologicznych. Odpowiedzią „Kwartalnika” na te problemy była publikacja szeregu prac poświęconych kwestiom warsztatu metodologicznego oraz omówieniu zalet i wad nowych technik metodologicznych. Dodatkowym bodźcem do zastosowania nowych instrumentów badawczych była potrzeba rozwiązania tak trudnych zagadnień narodowej przeszłości jak problem utraty przez państwo niepodległości. Na posiedzeniu Polskiego Towarzystwa Historycznego Tadeusz Brzeski stwierdzał, że o ile w badaniu historycznym na pierwszy plan zazwyczaj stawia się opis wypadków i ukazanie ich następstw, to w przypadku katastrofy państwa uwaga badaczy musi się skupić na wyjaśnieniu przyczyn tego zjawiska historycznego. Metodyczne badanie tego rodzaju może pozwolić nie tylko na stworzenie całościowej klasyfikacji, ale i na ocenę ustroju Polski²⁵.

Pracą poświęconą głównie metodologii badań nad przyczynami upadku Polski był opublikowany w „Kwartalniku” artykuł Adama Próchnika. Polemizując z koncepcją ustroju Polski Oswalda Balzera, autor postulował wprowadzenie wielu zasad i metod poznania historycznego, takich jak: niezbędność podejścia kompleksowego, które pozwala ukazać przyczyny w ich wzajemnym oddziaływaniu, problem podejścia aksjologicznego, zagadnienie kontekstu historycznego. Uczony szczególnie podkreślał specyfikę zastosowania metody komparatystycznej, zaznaczając, że „w metodzie porównawczej nie można wyodrębnić każdej cechy i porównywać jej odrębnie, a w przypadku analogii nie można ograniczać do zestawienia podobieństw, niezbędna jest także analiza różnic”²⁶.

Wzrost zainteresowania polskich badaczy problematyką historii nowożytnej i najnowszej wywołał dyskusję na temat specyfiki instrumentów wykorzystywanych do analizy wydarzeń i procesów wieków XVII–XIX oraz ich odmienności w stosunku do klasycznych technik mediewistycznych. Potrzebę wypracowania specjalistycznej metodologii i określenia specyfiki nauk pomocniczych w badaniach dziejów nowożytnych na łamach „Kwartalnika” najdobitniej zaprezentował Andrzej Zand. Pojęcia „metodologia” użył on w znaczeniu teorii i praktyki badania historycznego, przy czym koncentrował uwagę przede wszystkim na praktycznej stronie problemu – na zestawie instrukcji umożliwiających owocne studia historyczne. Jego zdaniem, badacz okresu nowożytnego powinien szczególną uwagę zwracać na wykorzystywanie arsenału metodologicznego socjologii, psychologii, statystyki, a także specjalnych nauk pomocniczych – bibliografii, archiwistyki, nauki o ustroju administracyjnym, memuarystyki itp. Z kolei dla organizacji prac metodologicznych proponował nawet powołanie komitetów głównego

²⁵ *Sprawy Towarzystwa*, KH, 32, 1918, s. 147–152; T. Brzeski, *Teorya przyczyn upadku Polski*, KH, 32, 1918, s. 173–240.

²⁶ A. Próchnik, *Metoda badań przyczyn upadku Państwa Polskiego*, KH, 37, 1923, s. 326–345.

i regionalnych, a następnie rozpoczęcie pracy nad ogólną metodologią historii nowoczesnej przez odpowiednią instytucję międzynarodową²⁷.

O stopniowej modernizacji metodologicznego instrumentarium polskiej historiografii i jej współbrzmieniu ze światowymi osiągnięciami naukowymi świadczą zamieszczone na łamach „Kwartalnika” wypowiedzi na temat metodologicznych założeń monografii Marca Blocha o historii ustroju rolnego we Francji. W pochlebnej recenzji znany badacz historii społeczno-gospodarczej Jan Rutkowski wskazał na nowatorstwo poglądów francuskiego historyka. Recenzent zwrócił uwagę, że autor wykorzystał najnowszy dorobek w swej dziedzinie, a jego wnioski zostały doskonale zobrazowane przez reprodukcje planów inwentarza z XVII–XVIII w. Analiza pracy Blocha pozwoliła recenzentowi postawić ogólny wniosek o niezdolności przeprowadzenia badań porównawczych tam, gdzie brakuje odpowiednich badań statystycznych. Niewystarczająca ilość badań statystycznych nigdy nie ukazuje się tak wyraźnie jak przy przeprowadzeniu na ich podstawie badań porównawczych. Widać to wyraźnie na przykładzie badania specyfiki ustroju rolnego (który rozszerza się na inne aspekty życia gospodarczego) w kilku obszarach i epokach²⁸.

Cechą wyróżniającą okres międzywojenny było pojawienie się programowych badań metodologicznych Franciszka Bujaka. Swoje propozycje metodologiczne sformułował on w referacie wygłoszonym na zebraniu Polskiego Towarzystwa Historycznego w listopadzie 1922 r., poświęconym problemom syntezy w nauce historycznej i specyfiki historii jako dziedziny poznania. Przedstawił on wówczas poglądy, które zbliżyły go do historyków francuskiej szkoły „Annales”. Odrzucił on wizję historii jako nauki wyłącznie o tym, co indywidualne i niepowtarzalne, wskazywał na potrzebę uogólnień, zalecając zastosowanie w historii, na wzór nauk przyrodniczych, klasyfikacji zjawisk, porównań, pomiarów, poszukiwania prawidłowości, choć z uwzględnieniem pewnej humanistycznej specyfiki. Zgodnie ze światowymi tendencjami, szukał dróg zbliżenia między historią, geografią i socjologią. W perspektywie metodologicznej opowiadał się za priorytetem badań komparatystycznych. Inną, nie mniej ważną metodą, była według niego statystyka naukowa, za pomocą której zjawiska historyczne poddają się analizie ilościowej. Bujak uważał, że ogólna historia, zbudowana na takim fundamencie, powinna stać się „biologią ludzkich społeczeństw”²⁹.

Podsumowując, warto raz jeszcze zwrócić uwagę na ewolucję zainteresowań „Kwartalnika Historycznego” problematyką metodologiczną w omawianym okresie. W pierwszych latach aktywności czasopisma na jego łamach w najszerszym zakresie omawiano metodologię pozytywistyczną, co wynikało z polityki

²⁷ A. Zand, *O potrzebę specjalnej metodologii*, KH, 43, 1929, s. 193–209.

²⁸ J. Rutkowski, [rec.:] M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, KH, 46, 1932, s. 155–157.

²⁹ F. Bujak, dz. cyt., s. 1–23.

redakcyjnej ukierunkowanej na poszukiwania źródłowe. Pod wpływem okoliczności „krytyczne *emploi*” dominowało przez cały okres istnienia pisma we Lwowie, a nawet przeżyło renesans po odbudowie państwa polskiego ze względu na wzmocnienie tendencji do mitologizacji historii narodowej. Tradycyjny dla historiografii pozytywistycznej zbiór narzędzi teoretyczno-metodologicznych nie wyczerpywał jednak różnorodności tego instrumentarium prezentowanego na łamach periodyku, którego autorzy zachowali przywiązanie do zasad otwartości i pluralizmu. Pozwoliło to reagować na nowe tendencje w nauce historycznej. Szczególnie intensywnie metodologiczne nowinki przenikały na łamy czasopisma przy okazji omawiania nowych nurtów historiograficznych oraz w obliczu potrzeby stworzenia obrazu wydarzeń niedawnej przeszłości. W latach 20. i 30. XX w. na łamach „Kwartalnika” pojawiły się publikacje o charakterze syntetycznym oraz wywołane nimi dyskusje, powiązane ze specyfiką adaptacji na polskim gruncie nowożytnego instrumentarium badawczego. Wzrost zainteresowania polskich badaczy problematyką historii nowożytnej i najnowszej stymulował dyskusje o specyfice zastosowania i rozszerzania repertuaru narzędzi metodologicznych do badania wydarzeń i procesów XVII–XIX w.

Bibliografia

- S. Askenazy, *Metody i warunki krytyki naukowej w zakresie dziejów nowożytnych*, „Kwartalnik Historyczny” 17, 1903, s. 175–205
- O. Balzer, [rec.:] R. Hube, *Prawo polskie XIV w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1, 1887, s. 469
- H. Barycz, [rec.:] J. Skoczek, *Wychowanie Wazów*, „Kwartalnik Historyczny” 52, 1938, s. 534–539
- A. Brückner, [rec.:] A. Bęlcikowski, *Ze studyów nad literaturą polską*, „Kwartalnik Historyczny” 1, 1887, s. 240–245
- A. Brückner, [rec.:] P. Chmielowski, *Historia literatury polskiej*, „Kwartalnik Historyczny” 14, 1900, s. 72–76
- T. Brzeski, *Teoria przyczyn upadku Polski*, „Kwartalnik Historyczny” 32, 1918, s. 173–240
- F. Bujak, *Zagadnienie syntezy w historii*, „Kwartalnik Historyczny” 37, 1923, s. 1–23
- B. Dembiński, *Uwagi nad metodą naukową w zakresie dziejów nowożytnych*, „Kwartalnik Historyczny” 17, 1903, s. 519–529
- L. Finkel, *Wiadomości wstępne. Przegląd literatury historii powszechnej*, „Kwartalnik Historyczny” 11, 1897, s. 203–209
- S. Głębiński, [rec.:] Z. Daszyńska, *Kilka słów o metodzie statystyki historycznej. Szkice metodologiczne*, „Kwartalnik Historyczny” 7, 1893, s. 684
- Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego*, t. 1: 1775–1918, oprac. M.H. Serejski, Warszawa 1963
- J. Lechicki, [rec.:] S. Truchim, *Konfederacja Dzikowska*, „Kwartalnik Historyczny” 37, 1923, s. 228–233
- J. Kallenbach, [rec.:] A. Breza, *Literatura polska. Cz. 1*, „Kwartalnik Historyczny” 6, 1892, s. 605–609
- M. Korduba, [rec.:] K. Lamprecht, *Deutsche Geschichte, t. 5*, „Kwartalnik Historyczny” 9, 1895, s. 582–584
- S. Kutrzeba, *Organizacja naszej pracy historycznej*, „Kwartalnik Historyczny” 30, 1916, s. 36–50

- J. Maternicki, *Adam Szelągowski wobec idei historii socjologicznej*, w: tenże, *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.*, Rzeszów 2009, s. 418–437
- J. Maternicki, *Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej*, w: tenże, *Historia jako dialog. Studia i szkice historiograficzne*, Rzeszów 1996, s. 273–290
- M. Mazankówna, [rec.:] K. Bartels, *Deutsche Krieger in polnischen Diensten von Misica I bis Kasimir dem Grossen*, „Kwartalnik Historyczny” 39, 1925, s. 98–109
- T.E. Modelski, *Towarzystwo Historyczne 1914–1924*, „Kwartalnik Historyczny” 51, 1937, s. 41–88
- F. Papée, [rec.:] J. Skoczek, *Wychowanie Jagiellonów*, „Kwartalnik Historyczny” 47, 1933, s. 494–498
- R. Pilat, [rec.:] M. Dubiecki, *Historia literatury polskiej na tle dziejów narodu*, „Kwartalnik Historyczny” 3, 1889, s. 267–275
- A. Próchnik, *Metoda badań przyczyn upadku Państwa Polskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 37, 1923, s. 326–345
- J. Rutkowski, [rec.:] M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, „Kwartalnik Historyczny” 46, 1932, s. 155–157
- A. Szelągowski, *Metody i zadania badań geograficznych w historii*, „Kwartalnik Historyczny” 22, 1908, s. 289–320
- A. Szelągowski, [rec.:] W. Sobieski, *Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III*, „Kwartalnik Historyczny” 17, 1903, s. 319
- K. Śreniowska, *Uwagi o nauce historycznej polskiej w latach 1887–1900 w świetle „Kwartalnika Historycznego”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1960, z. 15, s. 153–163
- B. Тельвак, *Теоретико-методологічна проблематика на сторінках „Кwartalnika Historycznego” (до вибуху Першої світової війни)*, w: *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. 2, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, Rzeszów 2004, s. 85–106
- K. Tyszkowski, *Polskie Towarzystwo Historyczne 1925–1936*, „Kwartalnik Historyczny” 51, 1937, s. 89–135
- W. Zajikyn, [rec.:] N. Baumgarten, *Sw. Wołodymyr i chreszczennja Rusy*, „Kwartalnik Historyczny” 49, 1935, s. 134
- S. Zakrzewski, *Ideologia ustrojowa*, „Kwartalnik Historyczny” 32, 1918, s. 1–40
- A. Zand, *O potrzebę specjalnej metodologii*, „Kwartalnik Historyczny” 43, 1929, s. 193–209

The issue of historical method as discussed in the pages of the *Historical Quarterly*

This article discusses the issue of historical method as addressed by different authors in the pages of the *Historical Quarterly*. The focus here is both on methodological enunciations and on the practical application of specific methodological approaches. The analysis of the articles and reviews published in the journal has allowed the author to specify some key aspects of the methodological debate in question and to highlight the role it played in the modernisation of the journal's methodological profile. Throughout the Lvov period, the journal was dominated by the positivistic “critical empli”. However, the catalogue of methodological problems discussed in its articles was significantly bigger than that typically addressed within the confines of positivistic historiography, and the journal's authors managed to remain true to the ideal of open scholarship. Such an attitude prevented them from ignoring attempts to modernise historical studies. It was the discussion of new historiographical trends and of various problems of modern history (from the sixteenth to nineteenth centuries) that provided an opportunity for methodological novelties to find their way into the journal's content. The journal's authors did not avoid discussing different aspects of their profession, but instead tried to keep track of the way it was changing.

Lidija Łazurko – kandydat nauk historycznych, docent Katedry Starożytnej Historii Ukrainy i Specjalnych Dyscyplin Historycznych Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Iwana Franki w Drohobyczu. Bada dzieje myśli historycznej w XIX–XX w. Szczególnie interesuje się historią naukowej prasy historycznej. Autorka monografii: *Часопис „Кварталник Historyczny” i розвиток польської історіографії останньої чверті XIX – першої половини XX ст.* (Czasopismo „Kwartalnik Historyczny” i rozwój polskiej historiografii ostatniej ćwierci XIX – pierwszej połowy XX stulecia), Дрогобич 2010 oraz wielu artykułów o kształtowaniu się polskiego czasopiśmiennictwa historycznego we Lwowie w XIX w., zagadnieniach dotyczących historii Ukrainy prezentowanych na łamach polskich czasopism historiograficznych, rozwoju polskiej, a szczególnie ukraińskiej nauki historycznej w XIX–XX w.